

Izlaganje sa znanstvenog skupa
UDK 342.7 (497.1)

Ustavno normiranje i ostvarivanje sloboda i prava čoveka i građanina u socijalističkoj Jugoslaviji

Dordi J. Caca

Pravni fakultet, Skopje

Sažetak

Sve revolucije i suvremeni progresivni pokreti u svijetu proklamirali su ljudske slobode i prava kao svoja idejna, politička i programatska opredjeljena. Ustavna teorija i praksa klasificira ljudska prava i slobode prema njihovoj suštini i sadržaju na lična, politička i socijalno-ekonomska. Ustavnopравни razvoj Jugoslavije od Rezolucije o osnivanju ANVOJ-a 1942. godine pokazuje stalno razvijanje tih prava, modificirajući ih s obzirom na specifične uvjete položaja čovjeka i građanina u socijalističkom samoupravnom uređenju Jugoslavije. Suvremeni jugoslavenski ustav razlikuje: pravo na samoupravljanje, pravo rada i prava po osnovi prava rada, osobna prava, političke slobode i prava stranaca.

Ostvarivanje ljudskih sloboda i prava zavisi najprije od realnih mogućnosti društva, zatim od odnosa društva i njegovog institucionalnog mehanizma i od volje, želje i gotovosti pojedinca da ih koristi i ostvaruje. Nije sporna ocjena da se ona ne ostvaruju u cjelini prema idejnom opredjeljenju i ustavnom konceptu.

I

Slobode i prava čoveka i građanina oduvek su predstavljala, a svakako će i budućnosti predstavljati interes ne samo nauke i teorije, već još više politike i životne prakse. Ovaj uzajamni interes motivišu dva osnovna razloga: *prvo*, nastojanje čoveka i građanina da obezbedi dostojno i aktivno mesto i ulogu u društvenom životu zemlje u kojoj živi i u svetu uopšte, da stvori uslove za lično i kolektivno izražavanje u svim domenima društvenog delovanja i da izbori garancije za oslobođenje od eksploatacije, samovolje i straha od nosilaca vlasti i prinude; i *drugo*, neophodnost svakog organizovanog društva, bez obzira na njegovo ustrojstvo i odnos klasa u njemu, ali u skladu sa tim ustrojstvom i klasnim odnosima, da utvrdi položaj čoveka i građanina ne samo u političkom životu zemlje, već u sveukupnim društvenim aktivnostima, uključujući i ekonomski, kulturni i socijalni razvoj.

Istorijska, politička i naučno-teorijska retrospektivna ocena stanja u oblasti sloboda i prava čoveka i građanina, ukazuje na nespornu istinu da su se za njih borile progresivne snage svake zemlje posebno i čovečanstva u celini, u srazmeri sa karakterom i realnim intenzitetom svakog progresivnog pokreta, što je zavisilo od produkcionih i klasnih odnosa u određenom periodu. Ova borba se vodila i danas se vodi najpre da bi se slobode i prava izvojevali i utvrdili odgovarajućim dokumentima najviše vrednosti u hijerarhiji pravnih dokumenata i akata, a zatim da bi se ostvarivali u realnom životu.

U svom istorijskom razvitku, a i u sadašnjosti, borba za utvrđivanje i ostvarivanje sloboda i prava čoveka i građanina imala je i ima klasni karakter. Naime, potčinjena klasa se

bori za pune slobode i prava, a vladajuća klasa nastoji da se utvrde takve slobode i prava koja će služiti njenim interesima. Pri tome, svaka vladajuća klasa, osim radničke, slobode i prava čoveka i građanina normira ustavno, zakonski ili na drugi način tako da izgledaju kao realno ostvarivanje ideja i ideala progresivnih sila, a u praksi to su slobode i prava samo za njene pripadnike. Zbog toga taj i takav nesklad između proklamovanih i realno ostvarivanih sloboda i prava za sveukupno stanovništvo: približavala su se, a ne retko su bila potpuna apstrakcija za većinu ljudi i građana.

Međutim, nezavisno od ove realnosti, sve velike revolucije i svi današnji progresivni pokreti u svetu, u čemu imaju podršku čitava svetske demokratske javnosti i Organizacije ujedinjenih nacija, ljudske slobode i prava su proklamovale i proklamuju kao svoja idejna, politička i programska opredeljenja, jer ih sa punom osnovanošću smatraju elementom političke demokratije, bez koje nema ostvarivanja ni čovekove ličnosti niti društvenog napretka. Njihova realnost i ostvarljivost otvara perspektive i čoveku i društvu.

Polazeći od ovih istina i naročito od postavki marksizma da nema socijalizma bez ljudskih sloboda i da nema ljudskih sloboda bez socijalizma, osnovano je shvatanje u ideologiji, politici i nauci da slobode i prava čoveka i građanina treba da budu najcelovitije utvrđivani i ostvarivani u socijalističkom društvenom ustrojstvu. Ovo se, pak, naročito odnosi na socijalističko samoupravno društvo s obzirom na to da stvarni socijalizam ne može da postoji bez samoupravljanja i da realnog samoupravljanja nema bez socijalizma. U ovoj uzajamnosti socijalizma i samoupravljanja u suštini se nalazi i osnova za delotvorno ustavno normiranje i realno ostvarivanje sloboda i prava čoveka i građanina. Posebnu njihovu karakteristiku u socijalističkom samoupravnom društvenom uređenju čini što se u ovom uređenju obogaćuju klasična politička i druga prava i slobode uvođenjem novih prava i sloboda, a zatim što sve slobode i prava dobijaju šire dimenzije i obim sa objektivnim mogućnostima za njihovo ostvarivanje. Idejno-politička i naučno-teorijska osnova ove ocene nalazi se u stavu Edvarda Kardelja: „Socijalizam otvara i mora da otvori perspektive neuporedivo širih demokratskih prava i ljudskih sloboda nego što ih je ikada uspostavio buržoaski parlamentarni sistem. Ne negirajući značaj klasičnih, tradicionalnih sloboda i prava, naše društvo učinilo je ogroman korak napred u odnosu na ta prava time što je bitno ojačalo društveni položaj radnog čoveka, to jest ogromne većine ljudi u društvu, posebno u procesu društvene reprodukcije i u upravljanju čoveka svojim životom i svojom sudbinom. Jer, uz klasične slobode i prava, socijalistička samoupravna demokratija uspostavlja i obezbeđuje pre svega slobodu čoveka da u najvećoj mogućoj meri on sam – u uslovima i odnosima uzajamne zavisnosti, međusobne demokratske odgovornosti, solidarnosti i ravnopravnosti sa drugim ljudima – upravlja svojim interesima, što u suštini i jeste istinska ljudska sloboda.”¹

II

Ljudske slobode i prava u socijalističkoj Jugoslaviji, polazeći od karaktera i suštine narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, predstavljale su bitan elemenat te borbe, koji je izražavan posredno i neposredno aktima političkog i ustavnog karaktera vojnog i političkog rukovodstva i organa vlasti obrazovanih u toku rata.

Posredan odnos narodnooslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji prema slobodama i pravima čoveka i građanina svoje začetke ima u političkim aktima Prvog zasjedanja

¹ Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, „Komunist”, Beograd 1977, str. 102.

AVNOJ-a, naročito u Rezoluciji o njegovom osnivanju, Proglasu AVNOJ-a narodima Jugoslavije i posebnoj izjavi Vrhovnog štaba NOVI i POJ i AVNOJ-a, da bi taj odnos dobio i elemente ustavnog karaktera na Drugom zasjedanju AVNOJ-a.

1. U Rezoluciji o osnivanju AVNOJ-a usvojenoj na njegovom Prvom zasjedanju održanom 26. i 27. novembra 1942. godine u Bihaću, između ostalog kao jedan od njegovih osnovnih zadataka utvrđuje se „dalje razvijanje jedinstvenosti napora svih naroda Jugoslavije za izvojevanje konačnog oslobođenja za sve njih i za stvaranje uslova za punu njihovu slobodu i ravnopravnost u oslobođenoj bratskoj zajednici”², što nesumnjivo predstavlja idejnu i političku osnovu za priznavanje demokratskih sloboda i prava čoveka.

Proglas AVNOJ-a narodima Jugoslavije upućen posle njegovog Prvog zasjedanja sadrži konstataciju „da će naša sloboda biti potpuna samo tada kada se narodi u oslobođenoj svojoj zemlji budu osećali kao svoj na svome [...] i obezbedili sve uslove za jedan poredak koji će im pružiti mogućnost da ostvare istinsku i pravu demokratiju i da izgrade jednu slobodnu, nezavisnu i bratsku zajednicu”³.

Izjava Vrhovnog štaba Narodnooslobodilačke vojske i Partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ) i AVNOJ-a od 8. februara 1943. godine je isto tako veoma značajan i indikativan politički dokument o odnosu pokreta prema ljudskim slobodama i pravima. U ovoj izjavi, kao kategoričnom demantovanju kleveta i dezinformacija o ciljevima pokreta, kao ciljevi Narodnooslobodilačkog pokreta, između ostalog, se utvrđuju: oslobođenje zemlje od okupatora i izvojevanje nezavisnosti i istinskih demokratskih prava svim narodima Jugoslavije i neprikosnovenost privatne svojine i puna mogućnost samoinicijative u industriji, trgovini i poljoprivredi. Posebno važan deo izjave je onaj po kome Narodnooslobodilačkom pokretu, koji se bori za slobodu naroda, za socijalna i demokratska prava, jeste tuđe svako nasilje i nezakonitost.⁴

2. Drugo zasjedanje AVNOJ-a, održano 29. i 30. novembra 1943. godine u Jajcu, nastavljajući i produbljujući odnos njegovog Prvog zasjedanja prema ljudskim slobodama i pravima, u svojim dokumentima političkog i ustavnog karaktera jasnije izražava stav pokreta prema njima.

Vrhovni komandant NOV i POJ Josip Broz Tito u svom izveštaju podnetom na Drugom zasjedanju AVNOJ-a nedvosmisleno izražava osnove za slobode i prava čoveka i građanina sledećim svojim stavovima: „... položeni su temelji na kojima se gradi jedno novo, pravednije uređenje u zemljama Jugoslavije, položeni su temelji na kojima se stvara istinsko bratstvo i jedinstvo svih naroda Jugoslavije, temelji jedne prave, istinski demokratske narodne vladavine” i „[...] potrebno je poduzeti sve mjere da bi naši narodi osigurali sebi takvo državno uređenje, koje bi se zasnivalo na bratstvu i ravnopravnosti svih naroda Jugoslavije i koje bi garantiralo istinsku slobodu i demokratiju svim slojevima društva”⁵.

Deklaracija Drugog zasjedanja AVNOJ-a, prihvatajući odluke Moskovske konferencije predstavnik vlada SSSR-a, SAD i Velike Britanije o pravu svih naroda da slobodno izraženom voljom reše pitanje svoga unutrašnjeg uređenja, izražava volju i rešenost naroda Jugoslavije „da svoju zajedničku domovinu sami izgrade na novim temeljima istinske demokratije i ravnopravnosti naroda”⁶.

2 *Prvo i Drugo zasjedanje AVNOJ-a*, „Prosveta”, Beograd 1983, str. 77

3 *Isto*, str. 81.

4 *Isto*, str. 162-163.

5 *Isto*, str. 236-237. i 242.

6 *Isto*, str. 288.

Ostvarujući Deklaraciju, Drugo zasjedanje AVNOJ-a donelo je nekoliko odluka među kojima se neke posredno odnose na ljudske slobode i prava, a za neke od kojih i Edvard Kardelj smatra da imaju ustavni karakter.⁷ To su Odluka kojom se AVNOJ konstituise kao vrhovno zakonodavno i izvršno narodno predstavničko telo Jugoslavije i kojom se obrazuje Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije kao privremeni organi vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme Narodnooslobodilačkog rata i Odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu.⁸ Prvom Odlukom AVNOJ se konstituise kao organ vlasti na „demokratskoj osnovi i nacionalnoj ravnopravnosti izgrađene Jugoslavije”, a druga opredeljuje da se Jugoslavija, izgrađivana na federativnom principu, zasniva na najpunijim demokratskim pravima i da će se nacionalnim manjinama u Jugoslaviji obezbediti sva nacionalna prava.

3. Ni naša istoriografija, a ni ikogi od učesnika AVNOJ-a i neposrednih stvaralaca njegovih dokumenata i akata nisu do sada dali objašnjenje zašto u toku rata nije donet poseban akt o ljudskim slobodama i pravima, iako su jedna od suština narodnooslobodilačke borbe bila ta prava i slobode. Mi pretpostavljamo da za to postoji tri osnovna razloga: *prvo*, shvatanje da su se pokret i njegovi vojni, politički i državni organi izjasnili o tim slobodama i pravima svojim opredeljenjem za ravnopravnost naroda i demokratiju, kao dovoljne osnove za njih; *drugo*, njihova angažovanost za organizovanje pobeđe nad okupatorom i njegovim pomagačima i, naročito, aktivnost za utvrđivanje političkih i ustavnih osnova za organizaciju države u stvaranju i njeno funkcionisanje na demokratskim osnovama, koje obuhvataju i demokratska prava i slobode čoveka; *treće*, da će se slobode i prava čoveka i građanina ustavno normirati donošenjem ustava posle oslobođenja zemlje.

Ovu pretpostavku potvrđujemo i činjenicom da nisu doneti akti povodom triju inicijativa Moše Pijade, jednog od potpredsednika AVNOJ-a i neposrednog učesnika u izradi avnojskih akata i dokumenata, koje su razmatrane i prihvaćene u užem krugu političkih i vojnih rukovodilaca borbe.

Moša Pijade je prvu inicijativu dao marta 1944. godine, predlažući da se donese Deklaracija o narodnoj vlasti, kojom bi se utvrdio karakter vlasti, njeni nosioci, osnove izbornog sistema i prava i dužnosti izabranih predstavnika. Deklaracijom bi se predvidele i određene političke slobode i lična prava građana.⁹

Drugom svojoj inicijativi Moša Pijade je pokrenuo 31. marta 1944. godine u vidu predloga Predsedništvu AVNOJ-a da ono inicira kod zemaljskih antifašističkih skupština pripremanje deklaracija o narodnoj vlasti i pravima građana, smatrajući da bi posle ovih deklaracija Deklaracija koju bi doneo AVNOJ dobila konkretnu primenu i dopunu i da bi one predstavljale konkretno oštvarivanje nacionalnih prava svake savezne zemlje. Prema mišljenju M. Pijade, deklaracije federalnih jedinica bi imale karakter „ratnih ustava”, koji bi još u toku narodnooslobodilačke borbe i revolucije obezbedili određena prava u novoj federativnoj Jugoslaviji svakom narodu posebno i svim građanima.¹⁰

Treća inicijativa Moše Pijade (april 1944. godine) odnosi se na Deklaraciju o osnovnim pravima nacija i građana Demokratske Federativne Jugoslavije, koja bi bila zajednički akt AVNOJ-a i zemaljskih antifašističkih skupština i koja bi bila upućena svim narodima

7 S. Nešović i B. Petranović, *AVNOJ i revolucija*, „Narodna knjiga”, Beograd 1983, str. 778.

8 V. pod br. 1, str. 289-290. i 293-294.

9 V. br. 7, str. 511-514.

10 *Isto*, str. 509-511.

DFJ. Tekst predloga ove deklaracije upućuje na zaključak da se radi o skoro celovitom ustavu, zasnovanom na federativnom principu.¹¹

Sve ove inicijative Moše Pijade predstavljaju lični odnos revolucionara prema jednoj od komponenti svih progresivnih revolucionarnih pokreta i revolucija, a zatim i saznanje rukovodećeg jezgra o osnovanosti normiranja ljudskih sloboda i prava. Ovo saznanje je delimično došlo do izražaja na Trećem zasjedanju AVNOJ-a i u normativnoj aktivnosti Privremene narodne skupštine Demokratske Federativne Jugoslavije, u koju je pretvoren AVNOJ 10. avgusta 1945. godine. Naime, ova Skupština je donela nekoliko zakona koji se odnose na određena politička prava građana DFJ, među koje kao značajniji spadaju: Zakon o biračkim spiskovima, Zakon o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu (Saveznu skupštinu i Skupštinu naroda), Zakon o štampi, Zakon o udruženjima, zborovima i drugim javnim skupovima, kao i Zakon o uredjenju narodnih sudova.¹²

III

Najneposredniji izraz odnosa narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije prema ljudskim slobodama i pravima, verovatno na inicijativu ili sugestiju (o čemu nema verodostojnih dokaza) vojnih, političkih i državnih organa Jugoslavije, dobio je svoje ostvarenje preko akata ustavnog karaktera koje su donela zemaljska antifašistička veća narodnog oslobodenja svih federalnih jedinica, osim Srbije, u toku 1944. godine.

Prvi od ovih akata je doneo Slovenski narodnoosloboditelni svet (SNOS) na svom prvom zasjedanju održanom 19. februara 1944. godine kao Izjavu o pravima i dužnostima slovenačkog naroda, a zatim su sledile: Deklaracija o osnovnim pravima naroda i građana Demokratske Hrvatske, koju je donelo Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobodenja Hrvatske na svom III zasjedanju 9. maja 1944. godine; Deklaracija o pravima građana Bosne i Hercegovine, koju je donelo Zemaljsko antifašističko veće narodnog oslobodenja Bosne i Hercegovine (ZAVNOBIH) na svom II zasjedanju 1. jula 1944. godine; Izjava o pravima i dužnostima građana Crne Gore, koju je donela Crnogorska antifašistička skupština narodnog oslobodenja na svom I zasjedanju održanom 15. jula 1944. godine i Deklaracija ASNOM-a o osnovnim pravima građana Demokratske Makedonije, koju je donelo Antifašističko sobranie na narodnoto oslobodovanje na Makedonija (ASNOM) na svom prvom zasjedanju održanom 2. avgusta 1944 godine.¹³

Sva ova akta, bez obzira na razliku u nazivima, uređuju u osnovi klasična politička prava i slobode, uz odgovarajuću modifikaciju uslovljenu tekovinama narodnooslobodilačke borbe. Tako, njima se proklamira jednakost i ravnopravnost svih građana bez obzira na narodnost, rasu i veroispovest, a utvrđuje se jednakost prava žena sa muškarcima, zatim se garantiraju političke slobode i prava vezana za imovinu i ličnost, te se svim građanima obezbeđuje sloboda govora, štampe, zbora, dogovora i udruženja, sloboda savesti i veroispovesti, izborno pravo na osnovu opšteg, jednakog i neposrednog biračkog prava, uz jedino ograničenje zbog negativnog odnosa prema narodnooslobodilačkoj borbi; pravo na sopstvenost i privatnu inicijativu. Ova akta dopuštaju pravo žalbe protiv rešenja organa vlasti, a svaki građanin ima pravo molbe i pritužbe protiv svih organa državne vlasti. Zna-

11 Isto, str. 514-519.

12 „Službeni list DFJ”, br. 63/45; 63/45; 65/45; 65/45 i 67/45.

13 Dr Leon Geršković, *Dokumenti o razvoju narodne vlasti*, „Prosveta”, Beograd, 1948, str. 294, 316, 340, 350.

čajno je što sva akta utvrđuju da niko ne može biti suđen bez prethodnog sudskog postupka.

Osnov za donošenje ovih akata je suverenost federalnih jedinica kao država u okviru federacije, kao zajedničke države naroda Jugoslavije, u čijem su sastavu oni ostvarivali svoju državnost.

Potreba, pak, za donošenjem ovih akata proizlazila je jednako iz unutrašnjih i spoljnopoličkih razloga. Pre svega, prilikom uobličavanja ustrojstva i organizacije federalnih jedinica bilo je nužno donošenje dokumenata svojstvenih svakom državnom ustrojstvu. Spoljnopolitički razlozi iziskivali su da se pred svetom pokaže i dokaže da narodnooslobodilačka borba priznaje i garantira osnovne političke slobode čoveka i građanina koje su plod demokratskih pokreta i ustrojstava.

Osnovno obeležje ovih akata je što oni imaju ustavni karakter, kako po svojoj sadržini, dejstvu i obaveznosti, tako i po svojstvu ustavotvornih skupština organa koji su ih doneli.

Veoma bliska istovetnost svih ovih akata upućuje na zaključak da su sva zemaljska antifašistička veća imala istovetan prilaz prema ljudskim slobodama i pravima. Izvesne razlike, pak, među njima, koje nisu ni bitne ni suštinske, su rezultat činjenice da su pripremani samostalno i nastojanja da se izraze određene osobenosti svake federalne jedinice s obzirom na njihovu prošlost, tradicije, shvatanja i svesti izgrađivane u toku borbe.

IV

1. Prvo celovito normiranje ljudskih sloboda i prava i dužnosti u socijalističkoj Jugoslaviji počinje donošenjem prvih ustava FNRJ (1946) i narodnih republika (1947. godine). Svi ovi ustavi sadrže posebne glave posvećene ovim slobodama, pravima i dužnostima pod naslovom „Prava i dužnosti građana”.

Odredbe ovih glava u saveznom i republičkim ustavima su istovetne, što je rezultat jedinstvenog društveno-ekonomskog uređenja i jedinstvenog političkog sistema zemlje zasnovanog na Ustavu FNRJ. Osnov, pak, za posebnu glavu o pravima i dužnostima građana u ustavima narodnih republika je njihov status „narodnih država republikanskog oblika”, čije skupštine, prema članu 91 Ustava FNRJ, „vrše u ime naroda suverena prava republike na osnovu Ustava republike u saglasnosti sa Ustavom FNRJ”. Prema tome, dvostruko iako istovetno, ustavno normiranje prava i dužnosti građana u Federaciji, kao saveznoj narodnoj državi i zajednici ravnopravnih naroda i u republikama bilo je osnovano i opravdano u skladu sa teorijom o državnosti narodnih republika.

Osnovna karakteristika ovih prava je što prihvatajući demokratska prava iz buržoaskih demokratskih sistema, ista dopunjuju i u određenoj meri proširuju pravima koja predstavljaju tekovine narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije i koja ne poznaje buržoasko pravo zbog karaktera društvenog uređenja odgovarajućih zemalja, zasnovanog na privatnoj sopstvenosti. Ovo, međutim, ne znači da su ova prava identična po sadržini i objektivnim mogućnostima za ostvarivanje. Naprotiv, ona se bitno razlikuju, jer se utvrđuju u korenito različitim društvenim uređenjima.

Posebna karakteristika prava građana u ovom ustavnom periodu je njihova realnost. Naime, ustavi su registrovali ostvarljiva prava, potvrđujući i tekovine borbe, i ona nisu išla ispred objektivnih mogućnosti i pravne svesti građana, kako ne bi postali programatski nerealni.¹⁴

Za ustave narodnih republika karakteristično je što u delu o pravima i dužnostima građana preuzimaju prava utvrđena aktima koje su donela njihova zemaljska antifašistička veća u toku rata. Time se potvrđuju dve veoma značajne političke i teorijske postavke: *prvo*, da ta prava, proklamirana i utvrđena u ratu, nisu bila potrebna dana i demagoški potez, već idejno i državotvorno opredeljenje; i *drugo*, da se obezbeđuje kontinuitet oslobodilačkih revolucionarnih ciljeva i mirnovremenskog novog uređenja zemlje, zasnovanog na realnoj vlasti radničke klase i oslobađanju od eksploatacije.¹⁵

2. Prva krupnija izmena Ustava FNRJ i ustava narodnih republika, izvršena donošenjem Ustavnog zakona o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i o saveznim organima vlasti od 13. januara 1953. godine i istovetnih republičkih ustavnih zakona, unela je delimične, ali veoma značajne dopune prava građana, koje su značile i njihovo znatno proširivanje.

Ustavnim zakonima prvi put se uvodi pravo na rad; proširuje se obim i predmet prava udruživanja, tako što ono obuhvata slobodno udruživanje radnog naroda radi ostvarivanja demokratskih, političkih, ekonomskih, socijalnih, naučnih, kulturnih, umjetničkih, stručnih, sportskih i drugih zajedničkih interesa; garantiraju se lične slobode i druga osnovna prava čoveka i građanina i garantuje se pravo samoupravljanja radnog naroda u oblasti prosvete, kulture i socijalnih službi.¹⁶

Ova nova prava svoju osnovu imaju u novim osnovama društvenog i političkog uređenja Jugoslavije utvrđenim ustavnim zakonima. Te osnove su društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju i samoupravljanje proizvođača u privredi i radnog naroda u opštini, gradu i srezu, što je predstavljalo ustavno verifikovanje i proširivanje radničkog samoupravljanja uvedenog Osnovnim zakonom o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva donetim 26. juna 1950. godine.

Ova prava u odnosu na ranija odlikuju dve karakteristike. Prva se izražava u utvrđivanju proizvođača i radnog naroda kao nosilaca prava samoupravljanja i posebnog vida udruživanja, čime ono dobija i karakter svojevrsnog kolektivnog prava, a druga se sastoji u tome što se opredeljuje predmet i sadržina samoupravljanja proizvođača u privredi i radnog naroda u osnovnim društveno-političkim zajednicama – opštini, gradu i srezu. Obe ove karakteristike imale su neposredan odraz na strukturu predstavničkih tela društveno-političkih zajednica, čime se obezbeđuje uključivanje samoupravljanja kao komponente i političkog odlučivanja.

Ustavnim zakonima narodnih republika, u skladu sa saveznim ustavnim zakonom u pogledu samoupravljanja u prosveti, kulturi i socijalnim službama, utvrđuju način njegovog ostvarivanja tako što kao nosioce samoupravljanja utvrđuju samoupravne ustanove, a predviđaju učešće predstavnika profesionalnih i drugih društvenih organizacija i građana u organima upravljanja u tim oblastima i drugim oblicima društvenog upravljanja.¹⁷

Odras prava samoupravljanja proizvođača i radnog naroda na strukturu predstavničkih tela društveno-političkih zajednica sastoji se u tome što se u narodne odbore gradova i srezova, kao i republičkim skupštinama i saveznoj skupštini uvode kao posebni domovi veća proizvođača, što znači i funkcionalno objedinjavanje političke i ekonomske demokratije.

15 Ustav FNRJ i ustavi narodnih republika, „Službeni list FNRJ”, Zbirka zakona FNRJ, br. 22.

16 Član 4 i 5 saveznog Ustavnog zakona i odgovarajući članovi republičkih ustavnih zakona.

17 Čl. 6 Ustavnog zakona SRM od 1953. godine i odgovarajuće odredbe ustavnih zakona narodnih republika.

Posebna osobenost ustavnih promena 1953. godine u oblasti ljudskih sloboda i prava je što one potvrđuju i ostvaruju idejna i politička opredeljenja da se ustavni sistem saobražava sa realnim uslovima i mogućnostima društva na određenom stepenu razvoja i naročito sa objektivnim preduslovima za njegov napredak. Na taj način u ovom periodu se ostvaruje jedna od stalno aktuelnih komponenti dinamičnog socijalističkog razvoja, naime da teorija i politika usmeravaju praksu, ali da se istovremeno i inspirišu praksom.

3. Ustavni sistem Jugoslavije od 1963. godine u pogledu sloboda i prava čoveka i građanina ima sledeća dva osnovna obeležja: *prvo*, ove slobode i prava su znatno proširena po vrsti, obimu i sadržini; i *drugo*, ustavi socijalističkih republika ne sadrže posebne glave o ovim slobodama i pravima, što je bio slučaj sa njihovim prvim ustavima i ustavnim zakonima.

Proširivanje prava je rezultat ustavnog utvrđivanja samoupravljanja radnih ljudi u proizvodnji i raspodeli društvenog proizvoda u radnoj organizaciji i društvenoj zajednici, zajedno sa slobodno udruženim radom i sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini, kao osnova društvenog uređenja SFRJ i socijalističkih republika. Ovo proširivanje ne iscrpljuje se samo dopunama glave koja se odnosi na slobode i prava čoveka i građanina. S obzirom na novu strukturu ustava, ono se vrši i drugim njegovim odredbama, naročito u delu o društveno-ekonomskom uređenju i društveno-političkom sistemu. Međutim, najbitnija novina je što se društveno samoupravljanje utvrđuje kao neprikosnoveno pravo građanina čije se ostvarivanje garantira ustavno utvrđenim pravima koja obuhvataju: pravo odlučivanja; biračko pravo od prava kandidovanja do aktivnog i pasivnog biračkog prava; široko i sveobuhvatno pravo inicijative; pravo čoveka da bude informisan o političkim pitanjima i o stanju u radnoj organizaciji u kojoj radi; pravo pretresanja rada državnih i drugih organa i davanje mišljenja o njihovom radu; pravo podnošenja predstavi i dobijanja odgovora na njih.¹⁸

Na osnovu ovako utvrđenog prava samoupravljanja i njegovog određivanja kao jednog od osnova društvenog uređenja Jugoslavije, uvedena su nova samoupravna prava i proširena su prava po osnovu rada, koja je preuzeo i bliže normirao ustavni sistem od 1974. godine.

Inače, Ustav SFRJ od 1963. godine je zadržao sva prava i slobode iz prvog ustava Jugoslavije, s tim što ih je bliže opredelio u saglasnosti sa razvijenijim društvenim odnosima na novim osnovama.

Ustavi socijalističkih republika od 1963. godine sadrže samo jednu uputnu odredbu sa ustavnom obaveznošću prema kojoj se u socijalističkoj republici obezbeđuje ostvarivanje i zaštita sloboda, prava i dužnosti čoveka i građanina predviđenih Ustavom SFRJ.¹⁹ Ova krupna izmena u ustavnom normiranju sloboda i prava čoveka i građanina sa stanovišta republičke ustavnosti je rezultat bitno izmenjene definicije socijalističkih republika i političkog stava o odnosu između saveznog i republičkog ustava. Naime, u ovom ustavnom sistemu socijalističke republike su definisane kao državne socijalističke demokratske zajednice zasnovane na vlasti radnog naroda i samoupravljanju. U ovoj definiciji izrazito preimućstvo dobija socijalistički karakter zajednice i samoupravljanje, a sužavaju se elementi državnosti socijalističkih republika, kao jednog od bitnih osnova za normiranje njihovim ustavima ljudskih sloboda i prava. S druge strane, koncept federalizma u tom periodu upućivao je na stav da ove slobode i prava treba urediti samo saveznim ustavom

18 Čl. 34 Ustava SFRJ od 1963. godine.

19 Čl. 2, stav 2 Ustava SFRJ i odgovarajuće odredbe ustava socijalističkih republika.

zbog potpune jednakosti položaja građana u Jugoslaviji, a republičkim ustavima utvrditi samo obavezu njihovog ostvarivanja i zaštite. Po tom konceptu republička ustavnost se u ovoj oblasti interpolira u federativnu ustavnost.

V

Sadašnji ustavni sistem Jugoslavije u pogledu sloboda i prava čoveka i građanina, kao i njihovih dužnosti, izražava doslednost u ostvarivanju idejnih i političkih opredeljenja da ove slobode i prava budu saobraženi sa objektivno realnim mogućnostima za njihovo ostvarivanje, što predstavlja delotvornu i realističku primenu marksističkog shvatanja o uslovljenosti ljudskih sloboda i prava društveno-ekonomskim i političkim uređenjem zemlje. Na ovoj osnovi je izgrađivan i ostvaren ustavni koncept prema kome se najpre prihvataju i priznaju klasične slobode i prava izvojevana u borbi radničke klase i progresivnih snaga za slobodu i demokratiju sa sadržinom i dejstvom koje imaju svoga osnova u socijalističkom samoupravnom društvenom uređenju, a zatim se utvrđuju nove slobode i prava koji proizilaze iz tog uređenja zasnovanog na društvenoj svojini i samoupravljanju i vlasti radničke klase i svih radnih ljudi, koji su aktivan odnosno moraju biti takav faktor u tom uređenju.

Smisao i sadržinu, dejstvo i efekat ovog ustavnog koncepta najcelovitije izražava sledeći idejni i politički stav Josipa Broza Tita: „Stvarna sloboda sastoji se, pre svega, u pravu i mogućnostima čoveka da suvereno odlučuje o svim pitanjima svoga života. Time se radikalno proširuju i granice ljudskih sloboda uopšte, a u socijalističkoj samoupravnoj demokratiji radni čovek postaje osnovni faktor, tvorac društva. On ocenjuje svoje materijalne i druge mogućnosti i sam postavlja realne ciljeve i zadatke koji odgovaraju njegovim potrebama i interesima, materijalnom, kulturnom i sveukupnom društvenom razvoju. Radni čovek postaje svestan i svoje odlučujuće uloge u svim društvenim poslovima i u celokupnom razvoju društva. Na toj se osnovi ostvaruju i izražavaju slobode i prava čoveka.”

Polazeći od izloženih idejnih opredeljenja i političkih stavova, kao i ustavnog prilaza ljudskim slobodama i pravima, njihove osnovne karakteristike u sadašnjem ustavnom sistemu Jugoslavije, u glavnom izražavaju sledeći elementi:

1. Odredbe i norme o slobodama, pravima i dužnostima čoveka i građanina sadrže Ustav SFRJ i ustavi socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina. To znači da se sadašnji ustavni sistem vratio prilazu i metodi prvih ustava, s tim što su oni sada prošireni i na autonomne pokrajine, koje se smatraju konstitutivnim elementom jugoslovenskog federalizma, što je bitno različito od pojma takvog elementa federacije, kako po osnovu njenog stvaranja tako i njenog konstituisanja preko federalnih jedinica — socijalističkih republika. Ove odredbe su u osnovi identične u svim ustavima, sa izvesnim nebitnim razlikama koje proizilaze iz karaktera federacije i osobenosti pojedinih republika odnosno pokrajina. Teorijska i politička osnova ovog rešenja je reafirmacija državnosti republika, putem njihovog utvrđivanja kao država, a što se pokrajina tiče to je političko rešenje zbog potvrđivanja njihove autonomnosti i bitno izmenjenih odnosa u federaciji, u kojima su socijalističke autonomne pokrajine po svojoj strukturi, organizaciji i nadležnostima gotovo identične sa republikama, jer imaju i funkcije koje se i u našem sistemu smatraju izrazito imanentnim državama, a ne društveno-političkim zajednicama.

2. Osnova ljudskih sloboda i prava je društveno-ekonomski položaj radnog čoveka i njegova uloga u društvu u takvim društveno-ekonomskim i političkim odnosima, koji eliminišu eksploataciju čoveka, političko i socijalno obespravljivanje radničke klase i nacionalno ugnjetavanje. Na taj način čovek i građanin postaju aktivni subjekt i nosilac svih društvenih aktivnosti usmerenih ka razvijanju proizvodnih odnosa i progressa društva u ce-

lini, na osnovu slobodno udruženog rada sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini i na samoupravljanju radnika u proizvodnji i raspodeli društvenog proizvoda u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i u društvenoj reprodukciji u celini. To znači da se ove slobode i prava ne poklanjaju i ne dekretiraju nekom apstraktnom građaninu, već su komponenta njihovog sveukupnog društvenog delovanja.

3. Slobode i prava čoveka i građanina (i njihove dužnosti) utvrđeni ustavom su nerazlučni deo i izraz socijalističkih samoupravnih demokratskih odnosa u kojima čovek, osim oslobađanja eksploatacije i samovolje, svojim radom stvara uslove za svestrani razvitak i slobodno izražavanje i zaštitu svoje ličnosti i za poštovanje ljudskog dostojanstva. Kao bitan preduslov za ostvarivanje ovog načela ustavi utvrđuju obavezu socijalističkog društva da obezbeduje postojano uslove za što potpunije ostvarivanje i zaštitu sloboda i prava utvrđenih ustavom.²⁰

Bitna komponenta u raščlanjivanju ovog načela je odnos ljudskih sloboda i prava i demokratije u socijalizmu. U ovom pogledu nedvosmisleno je da se oni nalaze u istoj korelaciji kao i socijalizam i samoupravljanje, što se potvrđuje i sledećim mislima Edvarda Kardelja: „Socijalističko samoupravljanje ne može da postoji ni da funkcioniše niti da se razvija drukčije nego kao demokratski sistem. Njegov opšti politički rezultat ne može da bude ništa drugo nego stalno širenje dimenzija slobode čoveka. Kroz prizmu takve društveno-istorijske nužnosti, odnosno organske povezanosti demokratije i socijalističkog samoupravljanja, treba da posmatramo problem demokratskih prava i ljudskih sloboda. Ta prava i slobode pre svega moraju da budu u funkciji prava radnog čoveka.”²¹ Sledeća karakteristika ovog ustavnog načela jeste princip prema kome slobode, prava i dužnosti čoveka i građanina utvrđeni ustavom, kao i samoupravni položaj i prava radnog čoveka i radnih ljudi, predstavljaju osnovu, granice i smernice za ostvarivanje prava i dužnosti društveno-političkih zajednica u vršenju funkcije vlasti.²² Ovaj princip potvrđuje činjenicu da u socijalističkom samoupravnom društvu funkcije vlasti ne mogu da stoje iznad ljudskih sloboda i prava, već da su u funkciji njihovog ostvarivanja, odnosno da i vlast radničke klase nije neograničena i samovoljna. Ova ograničenja su, između ostalog, najizrazitiji ustavni osnov za borbu protiv birokratizma kao pojave i birokratskog ponašanja kao oblika i načina iskorišćavanja i zloupotrebe vlasti.

4. Slobode i prava čoveka i građanina se ostvaruju neposredno na osnovu ustava, što je rezultat ustavne zabrane da se ona ograničavaju ili oduzimaju na bilo koji način. Zakonom se jedino može propisati način ostvarivanja određenih sloboda i prava, i to samo kada je to izričito predviđeno ustavom ili kada je to neophodno radi njihovog ostvarivanja.²³ Na taj način se obezbeduje puna ustavna garancija za ostvarivanje sloboda i prava, te se zakonom ne mogu utvrđivati nove slobode i prava, niti se postojeća mogu suspendovati. Prema tome, zakonom treba olakšati ostvarivanje sloboda i prava, kada to objektivno nije moguće na osnovu i neposrednom primenom ustava. Razume se, određena odstupanja u pogledu pojedinih prava u određenim okolnostima predviđenim ustavom (ratno stanje ili neposredna ratna opasnost) nisu trajna karakteristika ustavnih rešenja, već izuzetak od principa (čl. 317 Ustava SFRJ). Ove ustavne garancije predstavljaju izraz političkog stava i idejnog opredeljenja da ljudske slobode i prava ne budu deklarativni i dekorativni, već realno ostvarljivi, čime se potvrđuje i princip ustavnosti kao jednog od osnova društve-

20 Ustav SFRJ, Osnovna načela, odeljak V, stav 1.

21 E. Kardelj, pod 1, str. 135.

22 Ustav SFRJ, Osnovna načela, odeljak IV, stav 8.

23 Čl. 203 Ustava SFRJ.

nog uređenja zemlje, čemu se pridružuje potpuna jednakost svih građana, bez obzira na narodnost, rasu, pol, jezik, veroispovest, obrazovanje ili društveni položaj. Sudska zaštita sloboda i prava, predviđena ustavom, predstavlja poseban element sigurnosti građana, polazeći od nezavisnosti, samostalnosti i nepristrasnosti sudova kao instrumenta vlasti i samoupravljanja radničke klase.

5. Izvestan deo sloboda i prava čoveka i građanina, iako su ona individualna i njihov nosilac je pojedinac, ostvaruje se u međusobnoj solidarnosti ljudi i ispunjavanjem dužnosti i odgovornosti svakoga prema svima i svih prema svakome. Ovo obeležje ljudskih sloboda i prava u sadašnjem ustavnom sistemu Jugoslavije nije osnov za njihovo kolektiviziranje, već nalaže uzajamnost radi njihovog delotvornijeg ostvarivanja. Socijalističko samoupravno društvo ne grade pojedinci odvojeni jedan od drugog, već svi zajedno i zajedničkim učešćem i delovanjem, jer radni čovek svoju ulogu aktivnog tvorca i proizvođača ne može ostvarivati kao inokosna i od drugih odvojena individua, već u odnosima međusobne zavisnosti, odgovornosti i solidarnosti sa drugim ljudima.

Ova solidarnost i uzajamnost, kao izraz odnosa među ljudima u socijalističkom samoupravnom društvu, koji treba da se zasnivaju na visoko humanom ponašanju i uzajamnom uvažavanju, ne može se apsolutizovati kao aksiom za sve slobode i prava čoveka i građanina. One se ne odnose na one slobode i prava koja su izrazito individualna, ali moraju naći primenu u pogledu onih sloboda i prava koja mogu biti ostvarena samo u zajedništvu. Ovo razgraničenje je neophodno da bi se odstranilo atomiziranje i autarhičnost sloboda i prava, ali i da bi se onemogućilo njihovo kolektiviziranje u celini. Ovo shvatanje pojedinih sloboda i prava čoveka i građanina je osnova za ustavnu obavezu svakoga da poštuje slobode i prava drugog i da bude odgovoran za to, kao i za ustavno ograničavanje sloboda i prava svakoga jednakim slobodama i pravima drugih.

6. Posebna osobenost ustavnog normiranja sloboda i prava čoveka i građanina u sadašnjem našem ustavnom sistemu sastoji se u tome što ona nisu sadržana samo u jednoj glavi, što je karakteristika za ustave drugih zemalja, već se nalaze i u drugim delovima ustava s obzirom na njegovu posebnu strukturu i sadržinu. Nove slobode i prava svojstvene socijalističkom samoupravnom društvu zahtevaju i novi način njihovog ustavnog normiranja, što predstavlja doprinos prevazilaženju tradicionalizma i klasičnog ustavnog poimanja ljudskih sloboda i prava.

7. U ustavnoj teoriji i praksi u svetu, a u skladu sa njima i u Jugoslaviji, klasifikacija ljudskih sloboda i prava vrši se, bez obzira na karakter društvenog ustrojstva, prema njihovoj suštini i sadržini. Prema tradicionalnoj i klasičnoj klasifikaciji ona se dele na lična, politička i socijalno-ekonomska. Ova klasifikacija u osnovi je prihvaćena i u ustavnoj teoriji i političkoj misli u Jugoslaviji, s tim što teorija poznaje i određene modifikacije. Po našem mišljenju, prikladna klasifikacija, s obzirom na položaj čoveka i građanina u socijalističkom samoupravnom uređenju Jugoslavije, mogla bi biti sledeća: pravo na samoupravljanje, pravo rada i pravo po osnovu prava na rad; lična prava, političke slobode, nacionalna prava i prava stranaca.

Pravo na samoupravljanje, prema Edvardu Kardelju, je „osnova svih sloboda i prava radih ljudi i građana u našem socijalističkom društvu. To je novo i neposredno socijalističko pravo. Socijalističko samoupravljanje u našim uslovima je najdirektniji izraz borbe za slobodu radnog čoveka, za slobodu njegovog rada i stvaralaštva, za njegov odlučujući ekonomski i politički uticaj u društvu. Zato, samoupravljanje kao društveni odnos i kao neotudivo pravo svih radnih ljudi i građana neizbežno rađa demokratiju, odnosno demokratska prava i slobode čoveka.”²⁴

²⁴ E. Kardelj, pod 1, str. 111.

Pravo na rad i prava po osnovu rada obuhvataju pravo na rad, slobodu rada, fizički i moralni integritet i sigurnost na radnom mestu, pravo na ograničeno radno vreme na osnovu socijalnog osiguranja radnika.

U socijalno-ekonomska prava svrstavamo: pravo na obrazovanje; slobodu naučnog i umetničkog stvaralaštva; pravo na informiranost; pravo na zaštitu zdravlja; pravo na zdravu životnu sredinu; pravo na posebnu društvenu zaštitu; društvenu zaštitu porodice; pravo na slobodno odlučivanje o rađanju dece; pravo boraca, ratnih invalida i članova porodica palih boraca; pravo na socijalnu pomoć; pravo na stan; pravo na sopstvenost građana; pravo nasleđivanja. Osnov za ovu obuhvatnost označenih prava nalazimo u shvatanju pojma „socijalna prava” kao društvenih prava, odnosno onih prava koja pojedinac ostvaruje u svom društvenom delovanju.

Lična prava su najobimnija i među njih spadaju: pravo na život; integritet ljudske ličnosti; pravo na slobodu; poštovanje ljudske ličnosti; presumpcija nevinosti čoveka; pravo na odbranu; pravo na žalbu; pravo na naknadu štete od državnih organa; sloboda kretanja i nastanjivanja; nepovredivost stana; tajnost pisama i drugih sredstava opštenja; sloboda veroispovesti i pravo na državljanstvo.

Političke slobode, prema njihovom označavanju, ne razlikuju se od klasičnih političkih sloboda koje sadrže svi demokratski ustavi, pa među njih spadaju: pravo na ravnopravnost i jednakost; biračko pravo; sloboda misli i opredeljivanja; sloboda štampe i drugih vidova informisanja; sloboda govora i javnog istupanja; sloboda zbora i drugog javnog okupljanja; sloboda udruživanja i pravo na predstave i predloge.

Nacionalna prava obuhvataju sva prava koja se odnose na položaj naroda i narodnosti i njihovih pripadnika, kao i na odnose među narodima i narodnostima, pri čemu su od posebnog značaja: sloboda građanina da se izražava o pripadnosti narodu odnosno narodnosti; sloboda izražavanja nacionalne kulture i sloboda upotrebe svog jezika i pisma, kao i sloboda i pravo građanina da se ne izjašnjava kome narodu odnosno narodnosti pripada ni da se opredeljuje za pripadnost jednom od naroda odnosno jednoj od narodnosti. U ovom pogledu veoma bitna je ustavna garancija ove slobode i prava, koja se izražava utvrđivanjem kao protivustavnog i kažnjivog svakog propagiranja ili sprovođenja nacionalne naravnopravnosti, kao i svakog raspirivanja nacionalne, rasne ili verske mržnje i netrpeljivosti.

Prava stranaca, pored prava azila, u sadašnjem ustavnom sistemu Jugoslavije utvrđena su na taj način što oni uživaju slobode i prava utvrđena ustavom, osim onih koja su uslovljena državljanstvom Jugoslavije, kao i druga prava utvrđena zakonom i međunarodnim ugovorom.

VI

Ostvarivanje ljudskih sloboda i prava uopšte, a posebno u Jugoslaviji, je najbitnija komponenta njihovog ustavnog normiranja. Bez njihovog ostvarivanja u maksimalno mogućim objektivnim granicama te slobode i prava ostaju ustavna deklaracija bez sadržine i propagandistički izraz vladajuće klase.

U pogledu ostvarivanja ljudskih sloboda i prava treba polaziti od karaktera svakog od njih i društvene uslovljenosti za to ostvarivanje. Pri ovome smatramo da njihovo ostvarivanje zavisi najpre od realnih mogućnosti društva; zatim od odnosa društva i njegovog institucionalnog mehanizma, koji pored državnih organa obuhvata i socijalističke subjektivne snage, prema slobodama i pravima; i, najzad, od volje, želje i gotovosti pojedinca da ih koristi i ostvaruje.

Najnesporniji i najlakši preduslov je svakako onaj koji zavisi od čoveka i građanina, ali koji nije uslovljen drugim preduslovima i okolnostima. Tu spadaju, na primer, slobode i prava koja se odnose na nacionalna prava, na slobodno odlučivanje o rađanju dece; pravo na korišćenje informacija; pravo na nasleđivanje, pravo na žalbu; sloboda kretanja i nastanjivanja; slobodan izbor zanimanja, sloboda veroispovesti i slično.

Mnogo bitniji aspekt ostvarivanja sloboda i prava je onaj koji je uslovljen objektivnim i realnim mogućnostima društva da obezbedi njihovo ostvarivanje. Među ova prava, koja se sa osnovom smatraju egzistencijalnim, u prvi red dolazi pravo na rad sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini i niz socijalno-ekonomskih prava povezanih sa pravom na rad i zavisnih od materijalne moći društva. Tako, na primer, pravo na rad sredstvima u društvenoj svojini je još uvek neostvareno i neostvarljivo za znatan broj ljudi, što stvara socijalni i politički problem, koji doduše nije specifičnost samo Jugoslavije ali koji u njoj dobija posebnu težinu zbog njenog socijalističkog ustrojstva, koje se mora povinovati delovanju zakonitosti tržišta zasnovanog na društvenom usmeravanju privrednog i društvenog razvoja i usklađivanju odnosa na tržištu. Pravo na rad sredstvima u svojini građana, popularisano kao mala privreda, predstavlja ili može predstavljati znatan korektiv za rešavanje problema nezaposlenosti, ali ne obezbeđuje u sadašnjem momentu celovito ostvarivanje prava rada. Posledica ovoga je neostvarivanje niza prava zasnovanih na pravu rada, kao i pojedinih socijalnih i ekonomskih prava.

Najznačajniji aspekt ostvarivanja ljudskih sloboda i prava je onaj koji zavisi od odnosa institucionalizovanog mehanizma društva prema njima. Tu spadaju političke slobode i znatan deo ličnih prava, prema klasifikaciji koju smo izložili. Ovaj odnos je merilo demokracije u društvu i demokratskih odnosa u njemu, ali i poštovanja i priznavanja osnova društvenog uređenja Jugoslavije utvrđenog Ustavom SFRJ od strane pojedinaca i grupa. U ovom pogledu polazna osnova mora biti Kardeljeva teza o demokratiji u socijalizmu, a ne protiv socijalizma. Suština ove teze je široka i sveobuhvatna demokratija, izražena i kroz kritiku stanja, odnosa i institucija, slobodno izražavanje mišljenja i davanje predloga za odstranjivanje deformacija, slabosti i propusta i otklanjanje rešenja koja praksa nije potvrdila, ali pod neopozivim uslovom da to vodi daljem razvoju socijalističkog samoupravnog društva. Zalaganje za drugačiji vid demokratije, koji bi omogućio destruktivni odnos prema socijalističkom samoupravnom ustrojstvu, značio bi zloupotrebu demokratije i suprotstavljanje ustavu, koji ne dozvoljava i proglašava kažnjivim korišćenje sloboda i prava utvrđenih ustavom radi rušenja osnova socijalističkog samoupravnog demokratskog uređenja zemlje (čl. 203 stav 2 Ustava SFRJ). Najsušastveniji problem ovog aspekta je demarkaciona linija između korišćenja sloboda i prava u interesu socijalističkog samoupravljanja i njihova upotreba za njegovo negiranje i rušenje. Za utvrđivanje ove linije je neophodna jasna idejna opredeljenost na osnovama Programa SKJ i načela Ustava SFRJ i realna objektivna ocena kritike društvene i političke prakse, bez neosnovanog etiketiranja, ali i bez uzdržavnosti da se stvari označavaju njihovim istinitim imenom. U ovom pogledu vanredno značajna je aktivnost državnih organa, zasnovana na apsolutnom pridržavanju ustava i zakona i punoj objektivnosti, ali i delovanje vodećih subjektivnih snaga društva.

Prihvatajući samoupravljanje kao bezalternativno opredeljenje, teorija i nauka, ideologija i politika moraju ga u ovom spletu odnosa realno i bez idealiziranja ocenjivati. To znači da je interes samoupravljanja i njegovog produbljanja i daljeg razvoja ocena da ono još uvek nije dostiglo svoj krajnji domet, da je to proces koji ima solidnu idejnu i političku osnovu, ali ne i sasvim zadovoljavajuće manifestacije u pojedinim oblastima društvenog delovanja. Razlozi za to su realno objektivni, ali i subjektivno oponirajući koji se granice, a češće prerastaju i u etatizam, koji valja razlikovati od osnovne državnosti i društve-

no i politički opravdanih i neophodnih funkcija državnih organa, imajući u vidu Kardeljevu misao da „ni Savez komunista ni naše društvo nisu nikada padali u iluziju da je uloga države i državne prinude neki sporedan ili nevažan elemenat našeg političkog sistema. Naprotiv, bili smo svesni da je ta uloga bitan uslov razvoja samoupravnog socijalističkog društva, pa je zato i našim političkim sistemom treba obezbediti.“²⁵

U svetlosti izloženih preduslova za ostvarivanje ljudskih sloboda i prava nije sporna ocena da se ona ne ostvaruju u celini prema idejnom opredeljenju i ustavnom konceptu. Naime, postoji raskorak između pojedinih ustavnih normi i prakse, a ima i slučajeva zadržavanja određenih sloboda i prava, naročito onih koji su svojstveni našem društvenom uređenju – samoupravljanje i metod i način njegovog ostvarivanja, kao i birokratskog odnosa institucija i pojedinaca prema čoveku i građaninu. Međutim, to ne može biti osnov za tvrdnju da su ljudske slobode i prava u našem sistemu deklarativni i dekorativni. Takva tvrdnja svoju inspiraciju ima u nameri da se postojeća socijalistička samoupravna demokratija zameni parlamentarnom demokratijom buržoaskog tipa, što znači menjanje iz osnova temelja našeg društvenog uređenja. Nosioci te tvrdnje, kritikujući sa osnovom pojedine pojave, stanja i ponašanja (u čemu su saglasni sa kritičkim ocenama SKJ) negiraju svaki rezultat i dostignuće u ostvarivanju ljudskih sloboda i prava u zemlji, te se proglašavaju protagonistima sveopšte demokratije, etiketirajući sve ostale kao „režimlje“, nastojeći da ih društveno, idejno i politički diskreditiraju.

Problem ljudskih sloboda i prava i njihovog ostvarivanja u Jugoslaviji mora biti predmet postojane pažnje i interesa nauke i politike ne radi njihovog glorifikovanja, već radi ostvarivanja ustavne obaveze socijalističkog društva da obezbeđuje uslove za što potpunije njihovo ostvarivanje i zaštitu. To nije i ne može biti kampanja uslovljena incidentnim stanjima ili ekscenim slučajevima. To je trajna aktivnost vodećih subjektivnih snaga i državnih organa, zasnovana na naučnim saznanjima, čiji je cilj usavršavanje i unapređivanje, dogradnja i razvoj političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i putem promena svega što praksa nije potvrdila. Na taj način slobode i prava čoveka i građanina u socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji će postajati sve više životna realnost i potvrda osnova njenog društvenog uređenja.

Dordi J. Caca

**THE CONSTITUTIONAL ESTABLISHMENT OF NORMS AND THE
IMPLEMENTATION OF FREEDOMS AND HUMAN AND CIVIL
RIGHTS IN SOCIALIST YUGOSLAVIA**

Summary

All revolutions and contemporary progressive movements in the world have been proclaiming human freedoms and rights as constitutive of their ideology, politics, and programmes. Constitutional theory and practice has classified human rights and freedoms according to their essence and content: they are personal, political, and socio-economical. The constitutional and legal development of Yugoslavia since the Resolution on the establishment of the Anti-fascist Council of the National Liberation of Yugoslavia (AVNOJ) in 1942 demonstrates a permanent development of these rights modifying

them with regard to the specific circumstances of the position of man and citizen in the socialist self-management system of Yugoslavia. The Yugoslav constitution now distinguishes the right to self-management, the right to work and the rights issuing from the right to work, personal rights, political freedoms, and the rights of aliens.

The implementation of human liberties and rights depends primarily on the real possibilities of the society, then on the relationship between society and its institutional mechanism, and then on the will, desire, and readiness of the individual to make use of them and to put them to practice. It is doubtless that they are not being implemented in their totality according to the ideas proclaimed and to the constitutional conceptions.

THE ESTABLISHMENT OF RIGHTS AND THE
IMPLEMENTATION OF FREEDOMS AND RIGHTS
IN SOCIALIST YUGOSLAVIA

All revolutions and contemporary progressive movements in the world have been proclaiming human freedom and rights as constitutive of their nature, justice and guarantee. Constitutional rights and positive law have been the basis of their development. The socialist revolution and development of Yugoslavia have the character of the establishment of the fullness of the human freedom of Yugoslavia (1977).